Registered in Germany Europa Revue Journal
ISSN: 1862-6564 Vol. 6 No. 10 (2026) Published October 11, 2026

SUFI IDEAS IN ATTAR'S WORKS

Tashkent State University of Oriental Studies Second-Year Master's Student in Sufi Hermeneutics

Abdulvaxobov Orifjon Abdulla o'g'li

Scientific Supervisor: Qodirov Muhammadjon

ABSTRACT

This article examines the artistic and philosophical expression of Sufi ideas in the works of Farid al-Din Attar, a major Persian Sufi poet of the twelfth and early thirteenth centuries. The study focuses on spiritual transformation, divine love, overcoming the lower self, self-knowledge, gnosis, and the concept of the perfect human being in works such as Mantiq al-Tayr, Ilahi-Nama, Asrar-Nama, and Musibat-Nama. Particular attention is given to the symbolism of the birds and the Simurgh, the seven valleys of the spiritual journey, and the inner transformation of the seeker in Mantiq al-Tayr. The research applies textual-analytical, comparative-typological, and hermeneutic approaches. The findings indicate that Attar presents Sufism not merely as a theoretical doctrine but as a practical spiritual path that transforms the inner world of the human being. In Attar's poetic system, love, annihilation of the ego, seeking, gnosis, and self-transcendence form an integrated model of spiritual perfection.

Keywords: *Sufism; Farid al-Din Attar; Mantiq al-Tayr; Simurgh; seven valleys; divine love; perfect human; gnosis; spiritual journey*

ATTOR IJODIDAGI TASAVVUFIY G'OYALAR

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti Tasavvuf germenevtikasi 2-kurs magistranti - **Abdulvaxobov Orifjon Abdulla o'g'li**

Ilmiy rahbar: Qodirov Muhammadjon

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XII–XIII asrlar fors-tojik adabiyotining yirik vakili, mutasavvif va shoir Fariddin Attor ijodida tasavvufiy g'oyalarning badiiy-falsafiy ifodasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda, avvalo, Attorning "Mantiq ut-tayr", "Ilohiynoma", "Asrornoma" va "Musibatnoma" kabi asarlarida insonning ruhiy kamolotga intilishi, ilohiy ishq, nafsni yengish, o'zlikni anglash, ma'rifat va komil inson konsepsiyalarining qanday

yoritilgani ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, “Mantiq ut-tayr”dagi qushlar va Simurg‘ timsoli, yetti vodiy orqali ifodalangan ruhiy safar hamda solikning ichki o‘zgarishi tasavvufiy mazmun nuqtayi nazaridan tadqiq etiladi. Maqolada matniy-tahliliy, qiyosiy-tipologik va germenevtik yondashuvlardan foydalanildi. Natijalar Attor tasavvufni faqat nazariy ta’limot sifatida emas, balki insonning ichki dunyosini o‘zgartiruvchi ma’naviy-amaliy yo‘l sifatida talqin qilganini ko‘rsatadi. Attor poetikasida ishq, fano, talab, ma’rifat va o‘zlikdan kechish tushunchalari yagona ruhiy kamolot tizimida birlashadi.

Kalit so‘zlar: *Fariddin Attor; tasavvuf; Mantiq ut-tayr; Simurg‘; yetti vodiy; ilohiy ishq; komil inson; ma’rifat; nafs; ruhiy kamolot*

KIRISH

Fariddin Attor (taxminan 1145–1146–1221) fors mumtoz adabiyotining yirik shoiri, mutasavvif va tasavvuf nazariyotchilaridan biridir. Uning ijodiy merosi Sharq tasavvuf tafakkurining shakllanishi va badiiy ifodasi tarixida alohida o‘rin tutadi. Attor hayoti haqidagi ishonchli biografik ma’lumotlar nisbatan kam bo‘lsa-da, uning “Mantiq ut-tayr”, “Ilohiynoma”, “Asrornoma”, “Musibatnoma”, “Muxtornoma”, “Devon” va “Tazkirat ul-avliyo” bilan bog‘liq ilmiy merosi keng tadqiq etilgan [1].

Attor ijodining markazida insonning tashqi hayotidan ko‘ra uning ichki olami, ruhiy uyg‘onishi va Haqiqat sari intilishi turadi. Shoir tasavvufiy tushunchalarni quruq nazariy bayon orqali emas, balki ramz, hikoyat, timsol va badiiy syujetlar vositasida ochib beradi. Shu jihatdan “Mantiq ut-tayr” alohida ahamiyatga ega: unda qushlarning Simurg‘ni izlab qilgan safari inson ruhining ma’naviy safariga aylantiriladi [1; 3].

Maqolaning maqsadi Attor ijodida tasavvufiy g‘oyalarning asosiy mazmunini aniqlash, ularning badiiy timsollar orqali ifodalanish mexanizmlarini tahlil qilish va shoirning inson ma’naviy kamoloti haqidagi qarashlarini tizimlashtirishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy dolzarbligi shundaki, Attor poetikasidagi ilohiy ishq, talab, nafsni yengish, ma’rifat va o‘zlikni anglash masalalari o‘zaro bog‘liq ruhiy jarayon sifatida ko‘rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Attor ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda uning tasavvufiy qarashlari, ayniqsa “Mantiq ut-tayr”dagi ramziy tizim va sayr-u suluk masalalari muhim o‘rin egallaydi.

Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, “Mantiq ut-tayr” qushlarning podshohini izlash syujeti asosida qurilgan bo‘lib, asarda Simurg‘ni izlash jarayoni chuqur tasavvufiy mazmun kasb etadi [1]. “Musibatnoma” esa ichki bezovtalik va hayratdan tasavvufiy yo‘l orqali xalos bo‘lish g‘oyasini, solikning murshid rahbarligidagi safarini yoritadi [1].

Zamonaviy tadqiqotlarda “Mantiq ut-tayr”dagi qushlar insonning ruhiy holatlari, zaifliklari va ma’naviy fazilatlarining ramziy ifodasi sifatida talqin qilinadi [3]. O‘zbekistonda nashr etilgan tadqiqotlardan birida Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonidagi sayr-u suluk maqomlari tahlil qilinib, tasavvufiy yo‘lning turli bosqichlari, jumladan talab, tavba, ma’rifat, fano va baqo bilan bog‘liq mazmunlar ko‘rsatilgan [4]. Boshqa ilmiy ishlar Attor poetikasida ishq, o‘zlikdan kechish va birlik kabi mavzularni markaziy ruhiy kategoriyalar sifatida ajratadi [5].

Metodologik jihatdan tadqiqot matniy-tahliliy, qiyosiy-tipologik va germenevtik usullarga tayandi. Birlamchi manba sifatida Attorga nisbat berilgan asosiy asarlar haqidagi ilmiy tavsiflar, ikkilamchi manba sifatida esa zamonaviy ilmiy maqolalar va ensiklopedik tadqiqotlardan foydalanildi. Attorga nisbat berilgan asarlar masalasida ilmiy adabiyotlarda muayyan bahslar mavjudligi sababli, maqolada keng tan olingan asarlar va ishonchli ilmiy tavsiflarga ustuvorlik berildi [1].

NATIJALAR

Tahlil natijasida Attor ijodidagi tasavvufiy g‘oyalarni bir-biri bilan uzviy bog‘langan besh asosiy yo‘nalishda umumlashtirish mumkin.

Birinchidan, ilohiy ishq Attor poetikasining harakatlantiruvchi kuchidir. Insonning Haqiqatga intilishi oddiy bilim orttirish emas, balki qalbning tubdan o‘zgarishini talab qiladi. Ishq solikni odatiy manfaatlar, qo‘rquv va nafsiy istaklardan yuqoriga ko‘taruvchi ruhiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli Attorda ishq va ma’rifat qarama-qarshi emas: ishq insonni ma’rifatga olib boradigan faol ruhiy jarayondir.

Ikkinchidan, “Mantiq ut-tayr”dagi qushlar jamoasi insoniyatning turli ruhiy holatlarini ramziy tarzda ifodalaydi. Hudhudning yo‘l ko‘rsatuvchi vazifasi murshid obrazining badiiy ko‘rinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Qushlarning yo‘lga chiqishi esa talab bosqichini bildiradi. Manbalarda asarning markaziy syujeti qushlarning uzoqdagi Simurg‘ qarorgohiga yetishish uchun safarga chiqishi va yo‘lda

ko‘plarining halok bo‘lishi bilan bog‘lanadi [1].

Uchinchidan, yetti vodiy inson ruhining ichki sayohatini bosqichma-bosqich ifodalaydi. Talab, ishq, ma’rifat, istig‘no, tavhid, hayrat va faqru fano mazmunidagi bosqichlar solikning tashqi dunyodan ichki haqiqatga yuzlanishini anglatadi. Bu safar oddiy makon almashtirish emas, balki insonning o‘z “men”ini qayta anglash jarayonidir [4].

To‘rtinchidan, Simurg‘ timsoli asarning eng murakkab ramzlaridan biridir. Qushlar izlagan hukmdor nihoyat ularning o‘zlari bilan bog‘liq ekani ayon bo‘ladi: o‘ttiz qushning Simurg‘ni anglash jarayoni ularning o‘zlik va Haqiqat haqidagi tasavvurini o‘zgartiradi. Shunday qilib, izlanayotgan Haqiqat tashqi obyekt emas, balki solikning ruhiy idroki bilan bog‘liq tajribaga aylanadi [1; 3].

Beshinchidan, nafsni yengish va komillikka intilish Attor tasavvufining axloqiy asosini tashkil etadi. Solikning safarida qo‘rquv, boylikka bog‘lanish, mansabparastlik, shahvat va o‘zlikka mahliyo bo‘lish kabi to‘siqlarni yengish talab etiladi. Natijada komillik insonning jamiyatdan uzilishi emas, balki ichki qaramliklardan xalos bo‘lishi sifatida namoyon bo‘ladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar Attor tasavvufiy tafakkurining markazida “ichki safar” modeli turganini ko‘rsatadi. “Mantiq ut-tayr”dagi safar tashqi geografik harakatga o‘xshab ko‘rinsa-da, uning asosiy mazmuni ruhiy o‘zgarishdir. Qushlarning har biri o‘ziga xos to‘siq yoki ruhiy zaiflik bilan bog‘lanadi; shu sababli umumiy safar individual va kollektiv kamolot jarayonini bir vaqtning o‘zida ifodalaydi [3].

Attorning yondashuvida murshid masalasi ham muhim. “Musibatnoma” tavsifida solikning ustoz rahbarligidagi yo‘li alohida ta’kidlanadi [1]. Bu jihat tasavvufdagi bilimning faqat kitobiy ma’lumot emas, balki ruhiy tajriba va tarbiya bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Demak, Attorda insonning kamol topishi uch o‘zaro bog‘liq omilga tayanadi: talabning mavjudligi, murshidning yo‘l ko‘rsatishi va solikning nafs ustidan ishlashi.

Attor poetikasida ramzning vazifasi ham alohida e’tiborga loyiq. Qush, yo‘l, vodiy, Simurg‘, ishq va fano kabi obrazlar tasavvufiy tushunchalarni bevosita ta’riflashdan ko‘ra, o‘quvchini ularning ma’nosini ichki mushohada orqali anglashga undaydi. Shu ma’noda Attorning poetik tili tasavvufning tajribaviy tabiatiga mos keladi.

Tadqiqotchilar ham Attorning “Mantiq ut-tayr”ini falsafiy va tasavvufiy kategoriyalarni badiiy allegoriya orqali ifodalovchi muhim asar sifatida baholaydilar [5].

Attorning o‘zlikdan kechish g‘oyasi “yo‘q bo‘lish”ni jismoniy ma’noda emas, egoistik “men”ning ustunligini yengish sifatida tushunishga imkon beradi. Bu jarayon fano tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lib, insonning o‘z manfaatini mutlaq markaz deb bilishdan voz kechishi orqali ma’naviy birlikni anglashini nazarda tutadi. Shu sababli Attor ijodida tasavvufiy kamolot axloqiy o‘zgarishdan ajralmaydi.

Attorning merosini baholashda yana bir metodologik masalaga e’tibor berish zarur: unga nisbat berilgan asarlarning barchasi bir xil darajada ishonchli deb qaralmaydi. Zamonaviy ilmiy manbalarda asarlar korpusi va ayrim matnlarning muallifligi yuzasidan bahslar mavjud [1]. Shu sababli ilmiy tahlilda matnlarning muallifligi haqidagi ehtiyotkor yondashuv muhimdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Fariddin Attor ijodidagi tasavvufiy g‘oyalar insonning ruhiy kamoloti, ilohiy ishq, nafsni yengish, ma’rifatga intilish va o‘zlikni anglash masalalari atrofida bir butun tizimni tashkil etadi. “Mantiq ut-tayr”dagi qushlarning Simurg‘ sari safari ushbu tizimning eng mukammal badiiy modellaridan biri bo‘lib, insonning tashqi izlanishdan ichki anglashga o‘tishini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Attor tasavvufiy tushunchalarni faqat nazariy kategoriya sifatida emas, balki insonning axloqiy va ruhiy o‘zgarishini ta’minlovchi amaliy yo‘l sifatida talqin qiladi. Ishq solikni yo‘lga boshlaydi, talab uni harakatga keltiradi, murshid unga yo‘l ko‘rsatadi, nafs bilan kurash ichki to‘siqlarni bartaraf etadi, ma’rifat esa izlanishning mazmunini ochadi. Simurg‘ timsolida esa izlanayotgan Haqiqat bilan insonning o‘zligini anglash jarayoni o‘zaro tutashadi.

Shunday qilib, Attor merosining ilmiy ahamiyati nafaqat uning tasavvuf tarixidagi o‘rnida, balki insonning ma’naviy kamoloti haqidagi universal qarashlarni yuksak badiiy ramzlar orqali ifodalaganidadir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Reinert, B. Aṭṭār, Farīd-al-Dīn. Encyclopaedia Iranica, Vol. III, Fasc. 1, pp. 20–25. (Farid al-Din Attar: Persian poet, Sufi, theorist of mysticism; works and Mantiq al-Tayr analysis).

2. Landolt, H. Farid al-Din 'Attar. The Institute of Ismaili Studies. (Biographical and bibliographical overview).

3. Güneri, İ. S. (2024). Ferîdüddin Attâr’ın Mantıku’t-Tayr’ında Kuş Sembolleri ve Yedi Vâdi Metaforunun Tasavvufî Bağlamda Analizi. Burdur Theology Journal, 9.

4. Zaxadullayev, A. (2024). Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonida sayr-u suluk maqomlari tavsifi. O‘zbekistonda xorijiy tillar, 10(2), 232–245.

5. Fedorova. “He Lifted the Veil of the Mysteries of Meaning”: Summarizing of Farid al-Din ‘Attar’s Philosophical Views. RUDN Journal of Philosophy.

6. Rafi, H. Spirituality and Persian Literature: Manifestation of Mysticism in Attar’s The Conference of the Birds. Monash University Research Repository.

REFERENCES

1. Reinert, B. Aṭṭār, Farīd-al-Dīn. Encyclopaedia Iranica, Vol. III, Fasc. 1, pp. 20–25. (Farid al-Din Attar: Persian poet, Sufi, theorist of mysticism; works and Mantiq al-Tayr analysis).

2. Landolt, H. Farid al-Din 'Attar. The Institute of Ismaili Studies. (Biographical and bibliographical overview).

3. Güneri, İ. S. (2024). Ferîdüddin Attâr’ın Mantıku’t-Tayr’ında Kuş Sembolleri ve Yedi Vâdi Metaforunun Tasavvufî Bağlamda Analizi. Burdur Theology Journal, 9.

4. Zaxadullayev, A. (2024). Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonida sayr-u suluk maqomlari tavsifi. O‘zbekistonda xorijiy tillar, 10(2), 232–245.

5. Fedorova. “He Lifted the Veil of the Mysteries of Meaning”: Summarizing of Farid al-Din ‘Attar’s Philosophical Views. RUDN Journal of Philosophy.

6. Rafi, H. Spirituality and Persian Literature: Manifestation of Mysticism in Attar’s The Conference of the Birds. Monash University Research Repository.